

ГОРОДЕНКІВСЬКА ГРУПА: ДО ІСТОРІЇ РУХУ ДИСИДЕНТІВ В УКРАЇНІ

Друга хвиля арештів 1972 р. мала катастрофічні наслідки для українського національного руху. У ході «великого погрому» було репресовано провідних його діячів – В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, М. Плахотнюка, З. Антонюка, Ірину та Ігоря Калинців та ін. Радянські органи держбезпеки домоглися значного зменшення обсягу поширюваного у дисидентських колах самвидаву та призупинення видання найбільшого нелегального часопису «Український вісник», редактором якого був В. Чорновіл. Опозиційне середовище у своїй більшості було здеморалізованим. Незважаючи на складні умови та значне посилення тиску зі сторони радянського режиму, окремі осередки національного руху продовжили боротьбу. На території Покуття у цей період розпочала активну антирадянську діяльність група дисидентів у м. Городенка, районному центрі Івано-Франківської області.

Предметом статті є розкриття основних аспектів протистояння дисидентів м. Городенка із радянським режимом у першій половині 1970-х рр. Історіографічні напрацювання із даної проблеми майже відсутні; можна відзначити тільки фрагментарний її розгляд у контексті дисидентського руху в працях О. Бажана [1], Ю. Данилюка [7] та І. Геля [5], а також енциклопедичні статті, присвячені учасникам городенківської групи у довіднику «Рух опору в Україні. 1960–1990» [11]. Основу джерельної бази становлять матеріали ф. 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [2–5], а також спогади учасників подій [8; 9].

Відповідно до схеми науковця Я. Секо, в українському національному русі у 1950–80-х рр. співіснували дві парадигми – національно-визвольна (опиралася на досвід збройної боротьби ОУН та УПА, реалізувалася у формі підпільних організацій) і націоналі-

заційна (передбачала боротьбу за реальну суверенізацію УРСР, проявилася у легальній діяльності інтелігенції; її представники поділялися на культурників і політиків). У політичному крилі націоналізаційної парадигми основними формами боротьби були ревізіонізм та правозахист (шістдесятницький – 1965–1971 рр. та гельсінський – 1976–1988 рр.) [12]. У діяльності городенківської групи проявилися елементи як першої, так і другої парадигм.

За матеріалами спеціальних повідомлень голови КДБ УРСР В. Федорчука на адресу ЦК КПУ можна зробити висновок, що початки активної діяльності городенківської групи дисидентів датуються 1972 р., а до її складу входило 7 осіб. Антирадянська діяльність дисидентів охопила ще близько 50 осіб, серед яких були представники освітньої сфери [2, арк. 115–116]. Основою для формування групи стало місцеве товариство охорони природи. До її ядра увійшли відповідальний секретар товариства Микола Гамула (1917–1981), заступник голови Федір Вережакі, бухгалтер Василь Яшан, а також зчіплювач вагонів Городенківського цукрокомбінату Микола Гуцул (1926–2005). Усі вони тією чи іншою мірою виступали проти радянського режиму та зазнали репресій ще у 1940–50-х рр. В. Яшан та М. Гуцул були засуджені за участь у збройному підпіллі ОУН та відбували покарання у виправно-трудовах таборах. М. Гамулу у 1943 р. засудили на 10 років ув'язнення за дезертирство, а Ф. Вережак був обвинувачений у «присвоєнні державного майна» та провів два роки за ґратами. М. Гамула та М. Гуцул завели знайомство у виправно-трудовах таборах та з того часу залишалися близькими приятелями. Активну участь у діяльності городенківської групи брали також житель м. Чернівці, завідуючий товарами спецуправління тресту «Центростальконструкція» журналіст Роман Гайдук (1937–2010), його земляк Т. Шевчук, а

також мешканець м. Коломия П. Кучирко [2, арк. 115–118].

Основними методами боротьби учасників городенківської групи проти радянської системи були зберігання, розмноження і поширення самвидавної літератури, розповсюдження серед оточення ідей самостійності України, прослуховування та запис зарубіжних радіопередач. У середовищі городенківців «ходили по руках», зокрема, 300-сторінковий збірник праць В. Мороза (включав есе «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», «Мойсей і Датан»), твір Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», №2 нелегального часопису «Український вісник», трактат Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», книга югославського політика Мілована Джиласа «Новий клас», твори Є. Сверстюка, І. Світличного, Бориса Антоненка-Давидовича [2, арк. 116–118]. Аб-

солютна більшість забороненої літератури була результатом інтелектуальної праці української дисидентської інтелігенції із середовища шістдесятницького правозахисту.

Самвидав упродовж 1972–1973 рр. надходив до учасників городенківської групи через два канали. Основним постачальником забороненої літератури була жителька м. Івано-Франківська Оксана Попович, колишня оунівка, яка була репресована і протягом 1945–1956 рр. відбувала термін покарання у ВТТ. На рубежі 1960–70-х рр. вона зблизилася із середовищем українських дисидентів, була знайома із В. Морозом, О. Мешко, Б. Антоненком-Давидовичем, О. Заливахою. Доля О. Попович була тісно пов'язана із Городенкою. У цьому місті проживала її родина, саме тут вона провела свої роки навчання в гімназії. Дисидентка була добре знайома із місцевим патріотичним

середовищем та учасниками городенківської групи [10]. Через М. Гуцула вона неодноразово передавала їм праці В. Мороза, Б. Антоненка-Давидовича, І. Світличного, Є. Сверстюка. Іншим джерелом самвидаву, через який до Городенки потрапили твори І. Дзюби та М. Джиласа, був Р. Гайдук із Чернівців. За свідченнями Р. Гайдука, ці праці він отримав від колишнього робітника єврейського походження Карданського, який у 1973 р. емігрував до Ізраїлю [2, арк. 118].

У середовищі групи відбувався постійний обмін забороненою літературою. Із самвидавом ознайомлювалися на квартирах М. Гамули та Ф. Вережака [2, арк. 119].

Основним способом розмноження літератури була зйомка за допомогою фотоапарата «Зоркий-4» [1]. Вочевидь, виготовленням фотокопій займалися М. Гамула та меншою мірою Р. Гайдук [2, арк. 117–118].

У той же час

Ф. Вережак виявляв найбільшу активність щодо поширення забороненої літератури серед знайомих [4, арк. 129]. Із метою збільшення ефективності та якості копіювання самвидаву члени городенківської групи виношували плани щодо купівлі друкарської машинки [3, арк. 6].

У ідеологічному плані група, судячи із характеру поширюваної самвидавної літератури, не була однорідною. Микола Гуцул, завдяки якому в середовищі городенківців появилися «10 заповідей українського націоналіста», «Молитва націоналіста» і твори В. Мороза, належав до покоління колишніх оунівців, був прихильником інтегрального націоналізму та національно-визвольної парадигми боротьби за незалежність України. У той же час дещо молодший Р. Гайдук, який розповсюджував твори І. Дзюби та М. Джиласа, очевидно, був вихідцем із генерації шістдесятників, адептом

Дисиденти України

націоналізаційної парадигми, націонал-комунізму та ревізіонізму.

У 1970-х рр. у Західній Україні діяло чимало підпільних дисидентських груп, які виникли в першу чергу як реакція на придушення режимом в ході «великого погрому» легальної опозиції та були репрезентантами національно-визвольної парадигми. Найбільш відомими з-поміж них були Український народно-визвольний фронт (УНВФ), Спілка української молоді Галичини (СУМГ), Розсохацька (Чортківська) група та ін. [13]. Городенківську групу, активний період діяльності якої припав на 1972–1974 рр., поєднував із цими дисидентськими організаціями передусім нелегальний характер методів боротьби. При цьому її особливостями були відсутність чіткої організаційної структури, програми дій, поміркованість учасників. У той час, як більшість підпільних груп 1970-х рр. носили молодіжний характер, середній вік учасників городенківської групи становив 53 роки. Фактично, на відміну від УНВФ та СУМГ, городенківське середовище було одним із останніх осередків шістдесятницького правозахисту із певним залученням елементів національно-визвольної парадигми.

Зважаючи на досить значний як на районний центр розмах активності, городенківська група досить швидко привернула увагу КДБ. Вже у січні 1973 р. за підозрою у проведенні антирадянської націоналістичної діяльності були взяті в оперативне вивчення М. Гамула, Ф. Вережак та В. Яшан. Станом на початок 1974 р. у близькому оточенні дисидентів вже діяла широка агентурна мережа КДБ. Таємні співробітники органів держбезпеки змогли увійти в довіру до учасників групи та неодноразово, виконуючи вказівки керівництва, отримували від них самвидавну літературу [2, арк. 117].

Зрештою, у березні 1974 р., «...з метою припинення подальшого поширення ідейно шкідливих і наклепницьких документів, їх вилучення... повного розкриття злочинної діяльності об'єктів...» було прийнято рішення про початок репресій проти учасників городенківської групи. Управління КДБ Івано-Франківської області за згодою обкому КПУ передало прокурору області матеріали про дисидентську діяльність Ф. Вережака,

на основі яких 22 березня проти нього було порушено кримінальну справу за ст. 187–І КК УРСР («поширення завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний устрій»). Протягом декількох днів кадебісти здійснили сім обшуків у помешканнях членів групи. На квартирах П. Кучирка у Коломиї, М. Гамули та М. Гуцула у Городенці, Р. Гайдука і Т. Шевчука в Чернівцях було виявлено не менше 16 самвидавних документів. У ході перших допитів працівникам КДБ вдалося отримати компрометуючі покази щодо ключових учасників городенківської групи [2, арк. 117–119]. Уже 26 березня 1974 р. було заарештовано М. Гамулу, М. Гуцула та Р. Гайдука [4, арк. 128]. Федору Вережаку вдалося уникнути затримання через похилий вік та перебування у лікарні, проте за його поведінкою було встановлено оперативний контроль КДБ [2, арк. 119].

Після того, як у ході слідства було виявлено численні факти поширення та розмноження самвидавної літератури М. Гамулою, М. Гуцулом та Р. Гайдуком, 6 травня 1974 р. прокурор прийняв рішення про перекваліфікацію обвинувачень на ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») та передачу справи в Управління КДБ Івано-Франківської області [4, арк. 129]. Під час допитів підслідні під тиском зі сторони кадебістів змушені були визнати свою «провину» [4, арк. 130]. Зокрема, проти Р. Гайдука застосовували хімічні препарати; його було піддано психіатричній експертизі [11, с. 127]. Слідством було виявлено 9 близьких знайомих обвинувачених, серед яких вони поширювали заборонену літературу; було прийнято рішення здійснити щодо них профілактичні заходи [4, арк. 130]. Кадебісти домоглися дачі М. Гуцулом під час одного із допитів показів про канал надходження самвидаву до Городенки через О. Попович [2, арк. 118; 9]. Було розпочато збір доказів на івано-франківську дисидентку з метою притягнення її до кримінальної відповідальності [3, арк. 200–201].

У той же час для Ф. Вережака, який теж пішов на співпрацю зі слідчими, було обрано міру запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд. Після виходу із лікарні з урахуванням похилого віку та стану здоров'я (інвалід

2 групи) його профілаковано із одночасним припиненням кримінального переслідування [4, арк. 298]. Припинення репресій проти Ф. Вережака спричинило поширення у дисидентському середовищі інформації про те, що нібито він був таємним агентом КДБ [8]. Проте серед матеріалів ГДА СБУ не виявлено підтвердження цих припущень.

Арешт М. Гамули та М. Гуцула, яких добре знали на Городенківщині, викликав певний суспільний резонанс. Протести проти репресій носили поодинокий характер. Зокрема, 27 червня 1974 р. житель с. Серафінці Роман Онуцький виготовив та вивісив у Городенці листівку із вимогою звільнити ув'язнених. Уже на початку вересня цього ж року сміливця теж було заарештовано [5, арк. 4].

Після закінчення попереднього слідства у справі городенківської групи її було передано до Івано-Франківського обласного суду. 13–15 серпня 1974 р. відбувся судовий процес, який носив відкритий характер. За інформаційним повідомленням КДБ УРСР, у ході суду «матеріали попереднього слідства повністю підтвердилися». Вирок був достатньо суворим: М. Гуцул отримав шість років позбавлення волі у виправно-трудовах колоніях суворого режиму і три роки заслання, М. Гамула та Р. Гайдук – по п'ять років позбавлення волі і три роки заслання [4, арк. 242]. Оксану Попович, яка влітку – восени 1974 р. перебувала на лікуванні, було заарештовано тільки 3 жовтня цього ж року; під час слідства вона здійснила 48-денне протестне голодування. Зрештою, 14 січня 1975 р. дисидентку було засуджено до восьми років колоній суворого режиму та п'яти років заслання [10].

Отже, основним методом боротьби дисидентського гуртка у м. Городенка проти радянського режиму було поширення самвидавної літератури. Городенківська група спромоглася здійснювати активну опозиційну діяльність у період загального спаду дисидентського руху після другої хвилі арештів, будучи одним із останніх осередків шістдесятницького правозахисту. Проте у результаті спецоперації КДБ радянському режиму вдалося припинити роботу гуртка, а його лідери були засуджені на досить тривалі терміни ув'язнення.

1. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О. Бажан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Samvydav_iak_zasib_poshyrennia_obiektivnoi_informatsii_pro_Ukrainu_v_6080-kh_rokakh/.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 1033. – 351 арк.

3. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 1034. – 375 арк.

4. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 1036. – 402 арк.

5. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 1037. – 329 арк.

6. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.

7. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

8. Інтерв'ю з Гуцулом М. Д., 1926 р. нар., с. Глушків, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 17.04.2001, м. Київ, інтерв'юєр Овсієнко В. / В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1195852804>.

9. Інтерв'ю з Попович О. З., 1926 р. нар., с. Жуків, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл. Запис 6.02.2000, м. Івано-Франківськ, інтерв'юєр Овсієнко В. / В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1121202927>.

10. Карасик С. Попович Оксана Зенонівна / С. Карасик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113936659>.

11. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

12. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD/Downloads/Ues_2015_15_21.pdf.

13. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Nelehalni_orhanizatsii_URSР_druhoi_polovyny_KhKh_st_zahalna_kharakterystyka/.